

कालिदास-कवी की शास्त्रज्ञ?

डॉ. रंजन केळकर

कालिदासरचित मेघदूत हे एकशेवीस श्लोकांचे एक संस्कृत महाकाव्य आहे. त्याचा सारांश एकाच वाक्यात सांगायचे झाल्यास, तो असा सांगता येईल-"अलकापुरीमधून हृदयार केला गेलेला एक यक्ष रामगिरीत आश्रय घेतो, तेथे आपले विरहदुःख एका ढगाला सांगतो आणि त्याला विनंती करतो, की त्याने आपण खुशाल असल्याचा निरोप अलकापुरीतील आपल्या प्रेयसीला स्वतः जाऊन द्यावा.'पण या साध्याशा कथानकाभोवती महाकवी कालिदासाने एक विलक्षण व अप्रतिम असे काव्य रचले आहे- ज्याची लोकप्रियता गेल्या सोळाशे वर्षांत अजिबात कमी झालेली नाही. उलट ती वाढत गेली आहे. "मेघदूत"च्या सौंदर्याने असंख्य रसिकांना मोहित केले आहे. रवींद्रनाथ टागोर, माधव ज्यूलियन, कुसुमाग्रज, शांता शेळके अशा थोर साहित्यकारांनी त्याचा अनुवाद केला आहे. हल्लीच्या काळात इंटरनेटवर त्याची अनेक विदेशी भाषांतरेही उपलब्ध आहेत.

मी "मेघदूत"चे वाचन केले ते केवळ एक रसिक म्हणून नाही, तर एक हवामानशास्त्रज्ञ म्हणून. जमिनीवर उभी असलेली एक व्यक्ती आकाशातील एका ढगाशी हितगुज करू शकते, ही कालिदासाची एक कविकल्पना आहे, हे कोणीही मान्य करील; पण मेघदूताचे हे वशिष्ट्य अनेकांना माहित नसेल, की कालिदासाची कविकल्पना आधुनिक हवामानशास्त्राच्या विचारधारेची सुसंगत आहे. कालिदासाला हवामानशास्त्राविषयीचे ज्ञान कोणाकडून प्राप्त झाले असावे, याविषयी चर्चा करणे निष्फळ ठरेल. प्रत्यक्ष निसर्गच त्या महाकवीचा शिक्षक राहिला असावा.

"मेघदूत"चा पहिला श्लोक आपल्यापुढे एक दृश्य उभे करतो. अलकापुरीपासून कितीतरी दूर असलेल्या रामगिरीवर एक यक्ष भटकत आहे. तो विरहदुःखाने ग्रासलेला आहे, शरीराने दुर्बल झालेला आहे आणि आपल्या शिक्षेचा उरलेला काळ दररोज मोजत आहे. आषाढ महिन्याचा पहिला दिवस उगवतो आणि रामगिरीच्या पर्वतशिखरावर आरूढ झालेला व एकटा असलेला मेघ अचानक त्याच्या दृष्टीस पडतो. ("आषाढस्य प्रथमदिवसे..." श्लोक 1.2)

मॉन्सूनची नियमितता

मेघदूतातील रामगिरीचा सध्याच्या नागपूर शहराजवळील रामटेक गावाशी इतिहासकारांनी संबंध जोडला आहे. मध्य भारतावर मॉन्सूनचे आगमन हल्लीच्या काळात ज्या वेळी होत असते त्याच वेळी ते इ. स. 400 च्या सुमारासदेखील होत असे, ही एक महत्त्वपूर्ण बाब आहे. सोळाशे वर्षे होऊन गेली तरी भारतावरचा नश्टृत्य मॉन्सून दर वर्षी त्याच्या निर्धारित समयी येत राहिला आहे, ही विशेषतः हवामानबदलाच्या आजच्या संदर्भात आपल्याला आश्वस्त करणारी एक माहिती मेघदूत आपल्याला देत आहे. आता कल्पना करा, की कालिदासाचा हा मेघ रुबाबदार थाटात खूप उंचीवर उभा आहे. तेथून तो आसपासच्या प्रदेशाचे विहंगावलोकन करीत आहे. लांब उन्हाळा सोसून मॉन्सूनची प्रतीक्षा करीत असलेल्या जनसमूहाला तो मॉन्सूनचे आगमन झाल्याची घोषणा करीत आहे. मॉन्सूनच्या आघाडीचे जणू तो नेतृत्व करीत आहे

आणि मॉन्सूनचा पुढचा मार्ग मोकळा आहे का, याची तो खात्री करून घेत आहे. अशा प्रचंड जबाबदारीचे काम करणाऱ्या शक्तिशाली मेघाकडे हा असहाय यक्ष बघतो (1.3) व आपल्या प्रेयसीला संदेश पोचवण्याचे आणखी एक काम करण्याची त्याला विनंती करतो (1.4) पाणी, वारा, वीज व धूर या घटकांपासून ढगांची निर्मिती होते याचे यक्षाला ज्ञान आहे ("धूम्रज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः'... 1.5), ढगांच्या विविध रूपांची त्याला माहिती आहे ("जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं.. 1.6) आणि विशेष म्हणजे मॉन्सूनचे ढग त्याच्या प्रिय अलकानगरीपर्यंत जातात, हेही त्याला माहित आहे ("गन्तव्या ते वसतिरलका'..1.7). धुरामध्ये सेंद्रिय कार्बन व काळा कार्बन असे दोन प्रकारचे कण असतात. यातील सेंद्रिय कार्बनचे कण मेघनिर्मितीस मदत करतात, तर काळ्या कार्बनचे कण उष्णता शोषून घेतात, असे दिसून आले आहे. जागतिक तापमानवाढीच्या दृष्टिकोनातून या विषयावर संशोधन अजून चालू आहे; पण ढगांचा धुराशी नेमका काय संबंध आहे, हे शास्त्रज्ञांना अजूनही पूर्णपणे उमगलेले नाही. म्हणूनच वातावरणातील प्रक्रियांबाबतचे कालिदासाचे प्रगल्भ ज्ञान आधुनिक हवामानशास्त्रज्ञांना आश्चर्यचकित करणारे आहे.

उपग्रहांच्या माध्यमाने मॉन्सूनच्या ढगांचे सतत निरीक्षण करणे आजच्या युगात शक्य झाले आहे. मॉन्सूनच्या सर्वसामान्य ढगाचा जीवनकाल काही तासांचाच असतो, हे आपल्याला आता माहित आहे. कवी कालिदासाच्या यक्षाने एकच मेघ निवडला व त्याला दूरवरच्या अलकापुरीपर्यंत जाण्यास सांगितले; पण हा मेघ तेथपर्यंत टिकाव धरू शकणार नाही, हे शास्त्रज्ञ कालिदासाला पक्के ठाऊक होते. तेव्हा शास्त्रज्ञ कालिदासाने एक अप्रतिम उपाय शोधून काढला तो असा होता, की मेघदूताने त्याच्या मार्गावरील वेत्रवती (श्लोक 1.24), शिप्रा ("शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः'.. 1.31), गंभीरा (1.42), गंगा (1.53) अशा अनेक मोठमोठ्या नद्या ओलांडताना त्यावर थोडा वेळ थांबावे. हेतू हा, की नदीच्या पाण्याच्या बाष्पीभवनाद्वारा वर चढणारे बाष्प त्याने शोषून घ्यावे व स्वतःला पुन्हा पुन्हा संजीवित करीत राहावे. ("नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम" 1.43.) कविकल्पना व वज्रानिक विचारधारणेचा हा केवढा सुंदर मिलाप! भारतीय उपखंडातून ज्या महानद्या वाहतात त्यांचा मॉन्सूनच्या ढगांच्या निर्मितीशी काय संबंध आहे, यावर कालिदासानंतर आजपर्यंत फारसे संशोधन झालेले नाही.

कवी कालिदासाचा यक्ष मेघाला आपण स्वतः आखलेला एक सोपा मार्ग सुचवतो. ("मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं'- 1.13) यक्षाला प्रिय असलेल्या विदिशा, उज्जयिनी, देवगिरी अशा सुंदर ठिकाणांवरून जाण्यास व शेवटी आपली प्रेयसी जेथे आहे त्या अलकापुरीस आपला प्रवास समाप्त करण्यास तो मेघाला प्रयुक्त करतो; पण पुन्हा एकदा शास्त्रज्ञ कालिदासाचे कवी कालिदासावरचे प्रभुत्व आपण पाहतो.

सुंदर अनलुब्धबोधक

यक्षाने निवडलेल्या मेघाला मॉन्सूनचे वारे योग्य दिशेला घेऊन जातील, असा त्याचा विश्वास असतो. ("मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलां यथा त्वां'- 1.10) मॉन्सूनचे वारे हळू हळू पश्चिमेकडे वळणारच, हेही त्याला माहित असते. ("किंचित्पश्चाद्ब्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण'- 1.16) मॉन्सूनचा मार्ग आडवळणी आहे, हेही यक्ष जाणत असतो, आणि म्हणून मेघाने आपला रस्ता चुकू नये यासाठी तो त्याला उत्तरेस जायला पुन्हा पुन्हा सांगतो. ("वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां'- 1.27)

जमिनीपासून जसजसे वर जावे तसतसे मॉन्सूनचे वारे प्रबळ बनतात, ही माहिती केवळ मागील शतकात

उपलब्ध झाली आणि त्या वार्यांना "ट्रॉपिकल ईस्टरली जेट", असे संबोधिले गेले. आश्चर्य हे, की कालिदासाला हे ठाऊक असावे. अनेक श्लोकांत यक्ष मेघाला आपल्या प्रवासाची गती वाढवण्यासाठी उंच भरारी मारण्यास सांगतो. मॉन्सूनचा मेघ नेमका कसा असतो किंवा त्याचे काय वशिष्ट्य आहे, याची व्याख्या अजून केली गेलेली नाही; पण मॉन्सून ऋतूमध्ये उत्तर भारतावरचे ढग इतर प्रदेशांपेक्षा अधिक उंच, घन, गरजणारे व विजांचा लखलखाट करणारे असे असतात. कालिदासाच्या मेघाचे स्वरूप असेच आहे आणि म्हणून मेघदूताची समाप्ती होते, तेव्हा यक्ष कृतज्ञतापूर्वक प्रार्थना करतो, की त्या मेघाची व त्याच्या विद्युत्सखीची कधीही क्षणभरासाठीही ताटातूट होऊ नये. ("मां भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः" - 2.55) मेघदूत केवळ सुंदर नाही; पण उद्बोधकही आहे. आजच्या हवामानशास्त्रज्ञांना कालिदासाच्या कविकल्पनांपासून कितीतरी शिकण्यासारखे आहे. कालिदासाच्या कविकल्पना आजच्या संशोधकांना उत्स्फूर्त करणार्या अशा आहेत.

-डॉ. रंजन केळकर

(लेखक केंद्रीय हवामानशास्त्र विभागाचे निवृत्त महासंचालक आहेत.)